

УДК 371.12.09 (477) “ХІХ – ХХ”

Еліна Ананьян, старший викладач кафедри іноземних мов
Слов'янського державного педагогічного університету

ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩІ ЯКОСТІ ПЕДАГОГА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ– ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК УМОВА ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРНО ОСВІЧЕНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ

У статті визначено та розкрито професійні компетенції вчителя, що розглядалися вітчизняною педагогічною наукою другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як підґрунтя для здорового інтелектуально-культурного та морального розвитку підростаючого покоління.

Ключові слова: учитель, виховател, вихованець, професійна компетенція, науковий рівень, організаторські здібності, учительські обов'язки, принциповість, справедливість, толерантність, гуманність, людина культури.

Постановка проблеми. Вітчизняна освіта ХХІ століття занепокоєна розв'язанням проблеми виховання духовної, толерантної особистості; людини, яка здатна керувати процесом інтеграції таких пріоритетів, як гуманізм, людська гідність, патріотизм, демократизм, соціальна ініціатива та відповідальність, національна свідомість, полікультурна грамотність, співіснування та взаємовплив національного і загальнолюдського, культурна варіативність.

Актуальність даної проблеми в сучасній Україні значною мірою зумовлюється прагненням досягти демократичного державотворення, що передбачає, насамперед, удосконалення життя українського суспільства та формування активного та продуктивного культурно-інформаційного обміну.

З огляду на це, у широкий спектр завдань сучасної школи необхідно включити виховання в учнів наступних компетенцій: творення в дусі добра та людяності; відмови від егоцентричних упереджень; здатності до самооцінки, самокритики, самоаналізу; прагнення пізнати, охопити своїми знаннями широти полікультурного простору тощо.

Результативне розв'язання зазначених завдань залежить, перш за все, від професіоналізму педагога, що в умовах сьогодення передбачає наявність у нього інформативної компетенції, мобільності науково-методичного знання, гуманності, здатності до рефлексії, моральних цінностей, етично-культурного потенціалу, толерантності, демократичності поглядів та вчинків тощо.

Так, проєктуючи модель підготовки вчителя, сучасний російський учений В. Сластьонін

відзначає, що сучасний педагог повинен володіти “початками економічної освіти, уміннями організаційної та виховної праці, комп'ютерною грамотністю, високою культурою, гарним знанням іноземної мови”, бути “ініціативною та відповідальною людиною, мати потребу в постійному збагаченні та оновленні знань, бути здатним до інновацій” [2, 35]. На думку науковця, образ ідеального вчителя – це гармонійне поєднання особистісних якостей людини з професійним знанням [2, 35]. Саме такий учитель здатен організувати суттєво новий підхід до навчання та виховання підростаючого покоління, яке відчуває та усвідомлює духовну й культурну єдність людства.

У “Концепції національного виховання” підкреслено: “Успішне вирішення завдань національного виховання, суттєве покращення всього навчально-виховного процесу, розвиток пізнавальної, трудової активності дітей і молоді безпосередньо пов'язані з удосконаленням підготовки педагогів, їх професійно-педагогічної майстерності, ерудиції і культури.

Педагог, учитель, виховател – довірена особа суспільства, якій воно ввіряє найдорожче і найцінніше – дітей, свою надію, своє майбутнє. Доля дітей в руках педагога, в його золотому серці, він має бути джерелом радісного пізнавального і морального зростання своїх вихованців. Жодна інша професія не ставить таких вимог до людини. Педагог зобов'язаний бути яскравою, неповторною особистістю, носієм загальнолюдських цінностей, глибоких і різноманітних знань, високої культури. Педагог зобов'язаний прагнути до втілення в собі людського ідеалу” [6, 23].

ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩІ ЯКОСТІ ПЕДАГОГА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК УМОВА ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРНО ОСВІЧЕНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ

Аналіз основних досліджень і публікацій.

На сучасному етапі розвитку педагогічної думки вітчизняні та зарубіжні науковці (І. Бех, С. Гончаренко, Ю. Мальований, В. Струманський, С. Тищенко – представники вітчизняної школи; О. Джуринський, Л. Майковська, В. Максакова, З. Малькова, О. Орлов, В. Сластьонін – науковці Росії) змістовно розглядають процес становлення професіоналізму вчителя, вплив особистості педагога на духовне та культурне зростання вихованця, проблему готовності й компетентності з боку педагога організувати та реалізувати світоглядно-культурне спілкування. Орієнтація підростаючого покоління на діалог національної традиції та загальнолюдської спадщини – це комплексний, багатоаспектний та багатоетапний процес, який потребує виконання двох умов: по-перше, мобілізації всіх інтелектуальних, творчих, особистісних, духовних, людських якостей працівників освіти; по-друге, стосунки між педагогом та вихованцями повинні здійснюватися в атмосфері партнерства, співробітництва. Саме за таких умов відбувається становлення особистості, здатної генерувати власні знання, трансформувати їх у життя та креативно використовувати.

З метою більш ґрунтовного вивчення та узагальнення зазначених вище питань слід звернутися до вітчизняної історико-педагогічної спадщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Це час, коли педагогічну працю почали розглядати як винятково складну, відповідальну та почесну. Професіоналізм учителя в досліджуваній період освітній пов'язували з його вміннями органічно формувати знання та ідеї учня “у світлий та по можливості широкий погляд на світ та на його життя” [7, 29].

Мета статті. На конкретному дослідницькому матеріалі розглянути та проаналізувати ідеї вітчизняних науковців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. щодо значущості професійних компетенцій учителя у процесі формування культурно освіченої особистості вихованця.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прогресивні педагоги досліджуваного періоду, надаючи педагогічній праці громадянського значення, відводили їй велике місце в навчанні та вихованні підростаючого покоління. Так, О. Духнович відзначав, що виховувати людину дуже важко. Розглядаючи виховання як мистецтво, педагог відводив учителю роль “справжнього митця, майстра” [8, 137]. Мистецтво “навчати та виховувати” не можна порівняти ні з яким іншим, оскільки його творець формує “не якусь крихку річ, а людину і

суспільство” [8, 137]. О. Духнович був переконаний, що серед учителів не повинно бути випадкових людей. Той, хто обирає учительську службу, повинен “мати природне покликання, тобто схильність” [3, 201].

Важливе місце в системі вимог до особистості вчителя, на думку науковця, займали “добрі і правильні знання і відомості з того предмета, який хоче викладати іншим”, “легкий, зрозумілий спосіб викладання”, “чистий і непорочний норов”, уміння бути “лагідним, поважним”, любити своїх вихованців, а також прагнення заслужити їхню любов [3, 200]. Аналізуючи образ учителя з позиції “учитель – вихователь”, “учитель – наставник”, О. Духнович вважав, що саме поведінка, характер учителя повинні стати зразком для учнів: “Він бо є дзеркалом, в котре молоді юнаки дивлячись, бачать всю процвітаючу доброчесність” [3, 201]. Вихователю потрібно бути толерантним, його вимоги до дітей мають бути, з одного боку, справедливими, а з іншого – принциповими.

Образ учителя, на думку педагога, є гармонійним поєднанням його внутрішніх духовних сил та інтелектуальних можливостей. Учитель повинен постійно вчитися сам, удосконалювати знання з тієї дисципліни, яку викладає. Саме за таких умов здійснюється виховання дітей, і, “як доглядач підпирає виноградну лозу, щоб вона принесла бажаний плід, так і вірний наставник подає юним учням благі навчання, щоб від цього добрі звичаї в них процвітали і приносили плоди” [3, 201].

Підтримуючи погляди О. Духновича, К. Ушинський підкреслював, що вчитель – це, перш за все, вихователь, наставник, який повинен мати “всебічні знання про людську природу, за виховання якої береться” [10, 260]. Педагог повинен стати вихователем, що прагне “пізнати людину такою, якою вона є насправді, з усіма її слабкостями і в усій її величч, з усіма її буденними дрібними потребами і з усіма її великими духовними вимогами. Вихователь повинен знати людину в сім'ї, в суспільстві, серед народу, серед людства й на самоті із своєю совістю; у будь-якому віці, в усіх класах, в усіх становищах, у радощах і горі, у величч і приниженні, в розквіті сил і в недозрі, серед необмежених надій і на смертному одрі, коли слово *людської* втіхи вже безсиле” [10, 261].

На думку вченого, прагнення виховати в підростаючого покоління серйозне ставлення до знання може бути реалізоване лише, якщо вихователь підготовлений до умов сучасного життя і має серйозний, розумний погляд на нього.

ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩІ ЯКОСТІ ПЕДАГОГА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК УМОВА ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРНО ОСВІЧЕНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ

Під час навчання й виховання молоді цю відповідальність бере на себе вчитель. Тільки наставник, який відчуває готовність до педагогічного та людського спілкування зі своїми учнями, усвідомлює серйозність і важливість свого предмета, дивиться з повагою та схваленням на зусилля дитини оволодіти наукою, може відкрити вихованцям можливість самореалізуватися, розширити перед собою “горизонт світу” [12, 26].

Виховання не можна розглядати як щось абстрактне. Кожен учитель, ставлячи собі за мету розвинути духовну сторону особистості, повинен сумлінно та свідомо підійти до виконання своїх обов’язків. На думку К. Ушинського, саме педагогічна література здатна відкрити шлях до здійснення цієї мети: “Педагогічна література, жива, сучасна й широка, вириває вихователя з його замкненої, присипляючої сфери, вводить його в благородне коло мислителів, що присвятили все своє життя справі виховання. Вихователь, який стоїть на рівні з сучасним ходом виховання, відчуває себе живим, діяльним членом великого організму, що бореться з неучтвом та пороками людства, посередником між усім, що було благородного й високого в минулій історії людей...” [11, 219].

Обґрунтовуючи вимоги до особистості вчителя як основної фігури навчально-виховного процесу, К. Ушинський поряд із загальнолюдськими та морально-вольовими якостями педагога ставив його учительську здібність. Учитель повинен мати глибокі знання про сутність та закономірності розвитку дитини, її фізіологічних, психологічних, вікових особливостей. Наукова підготовка з обраної спеціальності, досконале володіння дидактичними, організаторськими здібностями, знання навчального предмета, знайомство з його методологією, уміння використовувати доцільні методи викладання – це саме той діапазон умов, що дозволяє вплинути на формування всебічно розвинутої особистості.

Такі вітчизняні педагоги, як М. Демков, К. Єльніцький, П. Каптерев, В. Стоюнін, П. Юркевич, К. Яновський, висували професійні вимоги до вчителя як до кваліфікованого викладача, що здійснює процес навчання.

Так, К. Яновський у педагогічній статті “Об условиях сохранения и развития плодотворной деятельности и энергии учителя” відзначав, що справжній педагог повинен постійно піклуватися про поглиблення знань з навчальної дисципліни, підвищувати науковий рівень, професійну компетентність та прагнути до самовдосконалення [14, 465 – 466]. Але, разом із цим, учителям слід

завжди пам’ятати про зв’язок між розвитком розумових здібностей учнів та їхніми душевними якостями, тобто про взаємовплив та взаємодоповнення навчання вихованням і навпаки. Тільки за таких умов школа здатна розвинути у вихованців високі почуття, моральні принципи, характер, культуру поведінки, естетичний смак тощо [14, 465 – 466].

Вітчизняний педагог В. Стоюнін, акцентуючи увагу на вихованні, його пріоритетах та меті, підкреслював: “Виховати з грубої, егоїстичної людини істоту з любов’ю до “людства”, з бажанням служити задля щастя всіх, ось ... істинне виховання, ідеальна, гідна мета” [1, 2]. Педагог був упевнений, що суспільство має право вимагати від школи, щоб вона, з одного боку, формувала в учнів глибокі теоретичні знання, практичні вміння та навички, яких потребує розвиток сучасного суспільного життя, а з іншого – розвивала духовні сили вихованця, його людські якості, пробуджувала любов до істини, правди, добра, чуйність, прагнення самовдосконалюватися. Грамотна та результативна реалізація цих вимог залежала, перш за все, від професійних якостей учителя, ґрунтовності його досвіду з методики викладання навчальних дисциплін, організації виховного процесу, загальної та вікової психології.

На думку В. Стоюніна, кожна навчальна дисципліна приховує в собі близьке наукове знайомство з “людиною, з її прагненнями, з успіхами її розуму і творчості, з її історичним розвитком” [1, 12]. І те, наскільки змістовним, повчальним буде це знайомство, залежить насамперед від учителя, від його вміння сприяти появі у свідомості учня глибоких, толерантних поглядів на “людські стосунки”. Так, зупиняючись на викладанні історії та словесності, В. Стоюнін наполягав на використанні вчителем першочерговості вивчення національного порівняно із загальнолюдським, бо той, хто добре знає культуру свого народу, буде у своєму ставленні до інокультури та її представників гуманним, демократичним, толерантним і шанобливим. Видатний педагог відзначав: “Історична наука достатньо розроблена для того, щоб уводити нас у життя народу, показувати, як у ньому вироблялись поняття про життя, про різні стосунки між людьми; як інтереси людські брали поступово гору над усіма іншими, як з розповсюдженням освіти змінювались поняття про життя та людину...” [1, 13].

Педагог виступав проти “ремесництва” на педагогічній ниві. Учитель не може замикатись у вузьких рамках уже отриманого ним досвіду. Він повинен цікавитися життям, сучасністю,

ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩІ ЯКОСТІ ПЕДАГОГА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК УМОВА ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРНО ОСВІЧЕНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ

подіями, що хвилюють усіх, з метою надати живості навчально-виховному процесу, зробити його плідним.

В. Стоюнін підкреслював: “Викладачеві необхідно з’ясувати собі достоїнство тих знань, які він буде передавати з кола своєї науки, достоїнство трудів, які він збирається задавати учню в роботі над матеріалом, що передається, і, нарешті, достоїнство тих засобів, які він буде вживати для розвитку, визначивши при цьому, які сили духу або здібності в змозі розвивати його навчальний предмет” [9, 318]. Викладаючи навчальну дисципліну, учитель повинен прагнути поінформувати учня про багатогранність світу, сприяти формуванню в нього свідомого та активного бажання розвивати себе як науковця, як майстра своєї справи, але, перш за все, як Людину, духовний рівень якої має відповідати моралі свого народу та загальнолюдському культурному потенціалу.

На думку К. Єльніцького, рівень знання вчителем свого предмета завжди відображається на успішності душевного, культурного розвитку вихованців, їхній грамотності, освіченості [4, 268]. Для вчителя є важливим бути самому зацікавленим у ефективності своєї праці. З цією метою він повинен постійно примножувати знання з навчального предмету, що викладає, бути захопленим упровадженням нових методів навчання, “ретельно готувати матеріал про зміст свого уроку, план і форму опрацювання цього матеріалу” [4, 268]. К. Єльніцький вважав, що вчитель, який бажає сумлінно виконувати свої обов’язки, повинен постійно вдосконалювати себе як професіонала та як особистість, бо справжній учитель – це завжди взірць для учнів, це образ, який вони бажають наслідувати.

Педагог, вивчаючи особливості процесу навчання в сучасній йому школі, відзначив існування загальних цілей цього процесу. Так, окрім первинної мети “розвинути розумові сили учнів”, він також розкрив наступні: “пробудження і розвиток релігійних та моральних почуттів учнів”, прищеплення патріотизму, зміцнення волі вихованців, розвиток їхніх духовних сил, а також формування в дітей інтересу до життя, природи, людей, оточуючого світу тощо [4, 270 – 271]. Отже, серед перерахованих вище вимог бачимо одну часткову – “надати знання з навчальної дисципліни”, та декілька загальних, пов’язаних між собою прагненням виховати людину. Їхня реалізація потребує від учителя колосальної праці, великої наснаги, бо саме він повинен установити між ними внутрішній зв’язок, об’єднати їх у гармонійну цілісність.

Видатний вітчизняний філософ та педагог П. Юркевич також наголошував на необхідності оволодіння вчителем “досконалою метою”, яка допомагає, з одного боку, досягти успіхів у навчанні, а з іншого – довести до вихованців зміст моральних ідей, загострити сприйняття учнями добра, поваги, любові, дружби тощо [13, 165]. Педагог писав: “Допомога вихователя складається або зі збільшення ясності та кількості практичних ідей (настанови), або у наданні особі вихованця опори, що знаходиться в його минулому та майбутньому (нагадування, попередження), або в мистецтві змусити вихованця проникнути у своє внутрішнє єство глибше, ніж це буває під час його щоденного самоспостереження (умовляння), або в повідомленні йому думки про краще (порада), або в такій постановці всій його особистості, внаслідок якої тягар обов’язку переходить у задоволення права (прохання)” [13, 166].

Досліджуючи зміст та результати діяльності педагога, П. Каптерев зазначав, що вчитель приходить до школи з метою навчати підростаюче покоління, “стикається з учнями, передусім, своєю розумовою стороною. Однак учитель, звичайно, буде впливати й усіма іншими своїми властивостями, а не лише розумом та знаннями” [5, 67]. Продовжуючи думку науковця, відзначимо, що саме у школі вчитель вступає в неопосередковане спілкування з дитиною, яка не є простим уламком деревини, що слід обробити, це досконалий організм, який потребує позитивного формування внутрішнього світу. Учитель повинен стати для учнів джерелом як наукового знання, так і моральної істини.

П. Каптерев писав: “Моральна освіта передбачає ті ж завдання, що й розумова – пізнання істини та її здійснення. Морально освітитися – означає пізнати істину людських стосунків, їх правильне протікання, їх споконвічні тверді засади та основи, що змінюються, залежно від місцевих та часових умов, форми та виду; бути морально освіченим також означає розповсюджувати та захищати свій моральний світогляд, свої переконання, втілювати їх у життя” [5, 152 – 153].

Саме вчитель, на думку науковця, демонструє та пояснює своїм вихованцям, що людина не може існувати поза соціумом, будь-яка її діяльність, розумова чи моральна, спрямована як на розвиток самої себе, так і на загальний розвиток усього суспільства: “Людина, яка знає, що таке добро, але не робить добра, також може бути мало визнана морально освіченою людиною, як людина, яка знає, що таке істина – і приховує своє знання, не ділиться ним з іншими” [5, 153].

**ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩІ ЯКОСТІ ПЕДАГОГА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК УМОВА ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРНО ОСВІЧЕНОЇ
ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ**

Таким чином, до професійної компетенції учителя, на думку П. Каптерева, слід включити здібності та знання щодо формування моральних сентенцій та добродішних думок учнів. Педагог дійшов висновку, що особистість учителя включає як об'єктивні, так і суб'єктивні риси, що становлять цілісність професіоналізму вчителя. До об'єктивних рис П. Каптерев відніс наукові та методико-дидактичні знання. Суб'єктивні риси, на думку вченого, очолює особистісний талант учителя, творчий підхід до своєї справи. Педагогічна діяльність не може існувати поза постійною роботою із саморозвитку та самовдосконалення вчителя.

Висновки. Особистість учителя, на думку провідних вітчизняних учених другої половини ХІХ – початку ХХ ст., відігравала визначальну роль у всебічному розвитку учня, підвищенні його інтелектуального, морального, естетичного та світоглядно-культурного рівня. Саме вчителеві було доручено розкрити перед своїми вихованцями ідеал справжньої людини, взірцем якого повинен бути він сам.

Педагог-вихователю повинен був стати провідником ідей гуманності, справедливості, моральності, демократичності, людяності міжособистісних стосунків і толерантності. Саме за таких умов учитель мав змогу не тільки сприяти розвитку розумових здібностей, обдарувань своїх вихованців, але й формувати їхній світогляд, ідейні установки. Як особистість духовно багата, соціально активна, здатна креативно мислити, яка прагне до взаємодії зі світом ідей, культурними цінностями, відчуває необхідність спілкування з іншими людьми, учитель другої половини ХІХ – початку ХХ ст. брав на себе відповідальність внести у зміст навчально-виховного процесу пріоритет інтелектуальних і культурних можливостей особистості.

З огляду на це, відзначимо, що зазначені вище прогресивні вимоги до професійної компетенції вчителя, які висувалися вітчизняною педагогічною наукою досліджуваного періоду, давали можливість виховувати активного індивіда – Людину культури.

1. Васильковъ Н. Педагогическія идеи В.Я. Стоюнина // Вестник воспитания. – 1892. – № 6. – С. 1 – 22.

2. Джурицкий А.Н. Развитие образования в современном мире: [учеб. пособие] / Александр Наумович Джурицкий. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 200 с. – Библиогр.: С. 189 – 190.

3. Духнович О.В. Народна педагогія /

О.В. Духнович // Історія української школи і педагогіки: [хрестоматія]. / [упоряд. О.О. Любар]; за ред. В.Г. Кременя. – К.: Знання, КОО, 2003. – С. 200 – 209.

4. Ельницкий К. Подготовка учителя къ уроку // Ельницкий К. Избранные педагогические статьи / Ельницкий К. – М.: Кузнецкий мост, 1896. – С. 268 – 281.

5. Каптерев П.Ф. Новая русская педагогія, ея главнѣйшія идеи, направленія и дѣтели / Каптерев П.Ф. – СПб.: Книж. складъ "Земля", 1914. – 211 с.

6. Концепція національного виховання // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 18 – 25.

7. Лебедев П.А. Школа и педагогическая мысль России второй половины ХІХ – начала ХХ в. (1861 – 1917) / П.А. Лебедев // Антология педагогической мысли России второй половины ХІХ – начала ХХ в. – М.: Педагогика, 1990. – С. 5 – 37.

8. Машталер О.В. Педагогічна і освітня діяльність О.В. Духновича; [за ред. О.Р. Мазуркевича]. – К.: Радянська школа, 1966. – 147 с.

9. Стоюнин В.Я. О преподавании русской литературы // Избранные педагогические сочинения / Стоюнин В.Я. – М.: Педагогика, 1954. – С. 315 – 344.

10. Ушинский К.Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології / К.Д. Ушинський // Історія української школи і педагогіки: [хрестоматія]. / [упоряд. О.О. Любар]; за ред. В.Г. Кременя. – К.: Знання, КОО, 2003. – С. 252 – 261.

11. Ушинский К.Д. Про користь педагогічної літератури / К.Д. Ушинський // Історія української школи і педагогіки: [хрестоматія]. / [упоряд. О.О. Любар]; за ред. В.Г. Кременя. – К.: Знання, КОО, 2003. – С. 209 – 223.

12. Ушинский К.Д. Труд в его психическом и воспитательном значении / С.Ф. Егоров // Педагогические сочинения: в 6 т. – М.: Педагогика, 1988. – Т. 2. – 1988. – С. 8 – 26.

13. Юркевич П.Д. Непосредственное нравственное влияние / П.Д. Юркевич // Антология педагогической мысли России второй половины ХІХ – начала ХХ в. – М.: Педагогика, 1990. – С. 165 – 177.

14. Яновский К.П. Об условиях сохранения и развития плодотворной деятельности и энергии учителя / К.П. Яновский // Антология педагогической мысли России второй половины ХІХ – начала ХХ в. – М.: Педагогика, 1990. – С. 465 – 466.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2008